

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Motywy religijne w mennictwie z Serdiki a problemy społeczności lokalnej i ogólnopaństwowe Cesarstwa Rzymskiego (II–III w.)

Author: Agata A. Kluczek

Citation style: Kluczek Agata A. (2010). Motywy religijne w mennictwie z Serdiki a problemy społeczności lokalnej i ogólnopaństwowe Cesarstwa Rzymskiego (II–III w.). W: P. Wojciechowski, S. Olszaniec (red.), "Społeczeństwo i religia w świecie antycznym. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej (Toruń, 20-22 września 2007 r.)" (S. 249-261). Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agata A. Kluczek

Katowice

Motywy religijne w mennictwie z Serdiki a problemy społeczności lokalnej i ogólnopanstwowe Cesarstwa Rzymskiego (II–III w.)

W Serdice mieściły się warsztaty mennicze o niezbyt dużej aktywności i wydajności, pracujące dosyć nieregularnie. Najpierw, od lat 60. II w. do połowy następnego stulecia działała tu – z przerwami – mennica, której zadaniem było emitowanie brązów autonomicznych¹. Następnie, na początku lat 70-tych III w. otworzona została jako zreorganizowany ośrodek², produkujący pieniądz imperialny. Ta cesarska mennica prowincjonalna działalność swą zakończyła po zaledwie niespełna dziesięciu latach, by ponownie odrodzić się już w epoce Późnego Cesarstwa. Nie roszcząc pretensji do syntetycznego ujęcia treści numizmatów wyemitowanych w Serdice³, w niniejszym artykule zmierzamy jedynie do zasygnalizowania pewnych zagadnień wstępnych i uchwycenia w dwóch wska-

---

¹ Zwane też kolonialne, lokalne, miejskie, imperialne greckie, prowincjonalne (nazwa ta może wprowadzać niejasności z powodu wybijania monet cesarskich w mennicach prowincjonalnych). W kwestii nazewnictwa i o braku jednej precyzyjnej definicji zob. Kunisz 1976, 88.

² Mennicę otwarto w 271 r., data przyjęta za: Callu 1969, 233; Estiot 2004, 97. Inaczej Göbl 1993, 26 i 56, otwarcie mennicy datuje na 271/272 r.; z kolei Gysen 2000, 15, przyjmuje 272 r.

³ Studia takie byłyby z pewnością interesujące, ale jednak niepełne, bo w praktyce syntetyzujące ujęcia muszą bazować na monografii Nikoły A. Mušmova, która w niektórych miejscach jest nieaktualna i wymaga w wielu punktach korekt i uzupełnień, zob. 1926, 1–24, 51–137; podobnie Mušmov 1929, 153–157; Ruzicka 1915, 1–82. Również monety imperialne nadal jeszcze nie mają swego całościowego nowoczesnego opracowania, mimo że dysponujemy dla niektórych panowań nowymi katalogowymi zestawieniami Sylviane Estiot (Estiot 2004, 97–104, 389–409). W warstwie interpretacyjnej treści monet z Serdiki wartość zachowuje w wielu kwestiach omówienie Manns 1939; także Cappelli 1979, 15–17. Niewiele natomiast do tematu wnosi Bistra Božkova, które swe rozważania koncentruje na IV w., Božkova 1977, 3–9.

zanych wyżej różnych stadiach działalności mennicy specyfiki podejmowanych w nich wyobrażeń, tematycznie wyodrębnionych terminem: motywy religijne⁴. Pojęcie to oznacza tu takie przedstawienia monetarne, których konotacje ikonografii bądź legend pozostają w sferze religijnych odniesień, manifestując obecność określonych kultów realnych. Mogą one czynić również aluzje do zjawisk innej natury, w sposób symboliczny sytuując je i wyjaśniając w płaszczyźnie religijnej. U podłoża ich przywołania tkwić mogą problemy „wielkie”, dotyczące skali całego państwa, i „małe”, dotyczące bezpośrednio społeczność lokalną. Motywy religijne bowiem ze swej natury były najbardziej czułym sygnałem i odbiciem takich kwestii, a treści monetarne rozumieć można w tym kontekście jako instrument reagowania na wydarzenia i wynikające z nich sytuacje⁵. Umiejscowienie geograficzne Serdiki na mapie Cesarstwa Rzymskiego sprawia, że – ze względów polityczno-militarno-społeczno-ideologicznych – oczekiwać by można interesujących rezultatów poszukiwań takich zbieżności i zależności. Anonsona zaś w tytule chronologia: II–III w., daje możliwość analizy emisji monetarnych powstałych w tej wybranej mennicy w różnej perspektywie polityczno-społecznej, określającej różne fazy aktywności tegoż ośrodka, ale także zmieniające się tło jego działalności.

Mennica autonomiczna sytuowana była w centrum prowincji Tracji, czyli na terytorium zaanektowanym przez Rzym jeszcze w I w., rozwijającym się prężnie w II w. i stanowiącym z powodów ekonomiczno-militarnych ważny rejon w strukturze *Imperium Romanum*⁶. W III stuleciu natomiast po decyzji podjętej przez cesarza Aureliana, sankcjonującej wycofanie się Rzymian z posiadłości na lewym brzegu Dunaju⁷, Serdika znalazła się w nowej rzymskiej Dacji, wydzielonej z części ziem trackich i mezyjskich, czyli na tym obszarze, który, mimo iż nadal chroniony był przed bezpośrednią stycznością z ziemiami barbarzyńców istnieniem *Dacia Ripensis*, może być jednak określany mianem ważnej prowincji pogranicznej. Ponadto w Serdice krzyżowały się ważne szlaki, pierwszy wiodący na południowy wschód od Sirmium do Byzantium, oraz drugi, prowa-

⁴ Nizej, w większości przypadków, uwagi dotyczące omawianych wyobrażeń są dokumentowane w przypisach jedynie przykładami z opracowań Mušmov 1926 (monety autonomiczne) albo RIC (monety cesarskie).

⁵ Tak rolę monety na terenie naddunajskim określają Blanchet 1936, 47–50; Condurachi 1960, 77.

⁶ Zob. o zajęciu Tracji przez Rzym i o jej rozwoju i znaczeniu w ramach państwa rzymskiego, Wolski 1984, 103–108; Kolendo 1994, 87–100; Wilkes 1998, 271–273, 276–277; Mrozewicz 2002, 156–157. O Serdice zob. Danov 1979, 245–267; Velkov 1977, *passim*; Velkov 1980, 237–244. Prace Velizara Velkova dotyczą głównie okresu Późnego Cesarstwa, ale pewne jego uwagi charakteryzują miejsce Serdiki w Imperium w epoce wcześniejszej.

⁷ Kontrola nad Dacją stracona za Galliena, ale decyzja ostateczna o ustąpieniu podjęta przez Aureliana, zob. szerzej np.: Demougeot 1969, 452–458; Kotula 2006, 68–69.

dzący na południe doliną Strymonu do Tessaloniki nad Morze Egejskie. Również właśnie przez ten obszar przebiegała linia podziału państwa rzymskiego na dwie strefy wytyczone granicą językowo-kulturową⁸. Zespół tych uwarunkowań sprawia, iż można podjąć próbę spojrzenia na Serdikę jako na pewien wybrany, więc wyjątkowy, punkt Cesarstwa Rzymskiego⁹, w którym ogniskowały i splatały się różne problemy. Mozaika ludnościowa, transporty wojsk, najazdy wynikające z bliskości sąsiedztwa barbarzyńców, wewnętrzny rozkwit państwa albo – przeciwnie – kryzysy wewnętrzne, te wszystkie zjawiska składały się na życie *Imperium Romanum* II i III w., mogły uzewnętrznić i pogłębić w wielu momentach dziejowych wymiar przywoływanego religijnych motywów na emisjach monetarnych bądź to autonomicznych, bądź imperialnych.

Prawo bicia monet autonomicznych Serdika otrzymała w latach dyarchii Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa. Działalność mennicy autonomicznej miała charakter nieciągły, chronologicznie porządkują ją trzy fazy: pierwsza określona latami rządów Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa, druga datowana na okres panowania Septymiusza Sewera, Gety i Karakalli, trzecia przypadająca na okres rządów Galliena. Natężenie produkcji monet autonomicznych zmieniało się w tych fazach, będąc uzależnione od uwarunkowań ekonomicznych¹⁰. Rytm aktywności wyznaczały też okresy zwiększonej koncentracji na terytorium naddunajskim wojsk rzymskich, związane na przykład z przemarszem armii Lucjusza Werusa uczestniczącej w wojnie partyjskiej lub z prowadzeniem walk z barbarzyńcami za czasów Galliena. Asumpt szczególnie do intensywniejszej produkcji monet mogły dać również przejazd „tryumfalny” Septymiusza Sewera po odprawionej zwycięsko kampanii wschodniej albo podróż Karakalli po Bałkanach śladami Aleksandra Macedońskiego¹¹. Okoliczności te wywoływały mniej lub bardziej obfite emitowanie pieniądza autonomicznego, wpływały również na zróżnicowanie typologiczne monet wybijanych w latach rządów różnych władców.

Rozkwit mennictwa autonomicznego, właściwy w ogóle epoce Sewerów, zauważalny był także w Serdice, jej produkcja w tym okresie była zdecydowanie

⁸ Zob. Wilkes 1998, 293–294.

⁹ Jest to niejako parafraza sytuacji z czasów Konstantyna Wielkiego, który miał rzec: ‘Ἡ ἐμὴ ‘Ρώμη Σαρδικὴ ἐστίν, Anon. post Dionem, frg. 15 (FGH IV, s. 199).

¹⁰ O prawidłach ekonomicznych emitowania monet autonomicznych pisze Andrzej Kunisz, zob. Kunisz 1976, 87–103; produkcję menniczą z Serdiki badacz ten określa jako „dość ożywioną”, Kunisz 1992, 117, tab. 19, ale zauważa, iż „przy aktualnym stanie badań ustalenie precyzyjnej klasyfikacji rozmiarów emisji pieniądza [...] jest wręcz niemożliwe”, *ibid.*, 116.

¹¹ Mušmov 1926, 3–4, 6; Schönert–Geiss 1967, 221, 225–226. O wzroście produkcji menniczej w Serdice za Sewerów zob. też Bursche 1984, 238. O rozwoju regionu naddunajskiego w tej epoce zob. Wilkes 1998, 285–287, 289.

większa niż w pozostałych dwóch wskazanych fazach jej działalności jako mennicy lokalnej i odzwierciedliła się bogactwem typów monetarnych tu wybitych. Przebadanie wyobrażeń monet powstałych w tym okresie aktywności mennicy w Serdice, nader ożywionym i stosunkowo długotrwałym, może służyć do określenia typowości motywów religijnych w niej podejmowanych. Na rewersach tych monet pojawia się liczna grupa bóstw, jest ich łącznie ponad trzydzieści, nie ma w legendach ich nazw, ale ich tożsamość identyfikują charakterystyczne wyobrażenia ze znanymi atrybutami. Są wśród nich bogowie grecko-rzymskiego panteonu, na przykład Dionizos, Hermes, Zeus, także wschodni, na przykład Kybele, i egipscy, na przykład Izyda, Serapis, Harpokrates, ale również bóstwa miasta i rzeki¹². Pojawiają się oni wszak dosyć przypadkowo na monetach noszących na awersach portrety Septymiusza Sewera, Julii Domny lub ich synów, tak przykładowo wizerunki Afrodyty i Demeter znalazły się na monetach, które na odwrotnej stronie zawierają oblicze Julii Domny albo Karakalli¹³. Niektóre ikonograficzne ujęcia władców w rewersowych wyobrażeniach monet autonomicznych stylizowane są na przedstawienia Jeźdźca Trackiego, którego kult rozpowszechniony był w tym rejonie państwa rzymskiego¹⁴. Wszelako owe pomysły ikonograficzne przenoszące sens tych wyobrażeń w symboliczną sferę, w której podmiotem jest nie tyle bóstwo, ile władca, nie rekompensują stwierdzenia o braku ewidentnie wyrazistych wiodących motywów religijnych. „Indywidualną” cechą motywów religijnych, pomieszczanych w epoce Sewerów w mennictwie autonomicznym z Serdiki, są bowiem dwa wyróżniki. Jest to wielość (liczba bóstw) i barwność (wieloaspektowość) motywów religijnych. Owa wielobarwność przedstawień pozostaje w łączności z mozaiką mieszkańców Serdiki i jej okolic, chociaż impuls mogły dać także określone predylekcje religijne władców, jak również atmosfera religijna epoki, w jakiej owe wyobrażenia powstawały. Obie wskazane cechy dostrzegalne są także w mennictwie autonomicznym dwóch pozostałych faz, z tą jednak różnicą, że określane są na bazie skromniejszej liczby – kilkunastu – bóstw ukazanych w ikonografii monet. Z porównania wyobrażeń we wszystkich trzech fazach natomiast wyłania się trzecia właściwość wyróżnionej grupy tematycznej monet z Serdiki. Jest nią zmienność. Znaczy to, że w mennictwie autonomicznym jedynie kilka bóstw ma swe stałe miejsce, pojawiając się w każdej z trzech faz, wśród nich Hermes, He-

¹² Zob. Mušmov 1926, nr 31, 40, 51–52, 55, 58, 65, 75–76, 91–92, 112–113, 188–189, 203–210, 236–252, 262, 281–282, 325–348, 373–374, 409–421, 448–449, 463, 468–471, 482–484, 496.

¹³ Zob. *ibid.*, nr 74, 79, 186–187, 190–202.

¹⁴ Zob. *ibid.*, nr 32, 277–279, 475. Por. o upodobnieniu do bóstwa spostrzeżenia Bistry Božkovej, Božkova 1999, 51–54. Zestaw dedykowanych mu inskrypcji daje opracowanie Gočeva, Oppermann 1979–1984.

rakles, Dionizos, Hera, także Asklepios, postaci zaś innych zmieniają się, tworząc – dla poszczególnych faz, a także dla węższych odcinków czasu wyznaczonych konkretnymi panowaniami – rozmaite konfiguracje. Warto w tym miejscu zauważyć, iż w pewnych okolicznościach u przyczyn przywołania niektórych bóstw, mianowicie tych zapewniających zdrowie, tkwić mogły próby poszukiwania protekcji boskiej wobec narosłych trudności, będących skutkiem epidemii zarazy, które szerzyły się w wojsku i dziesiątkowały ludność cywilną. Epidemie te za każdym razem, kiedy się pojawiały, dotykać musiały przecież z całą mocą tracką Serdikę, pozostającą na jednym z głównych szlaków lądowych Cesarstwa Rzymskiego. Kusi więc pomysł, by w obecności portretów bóstw, takich jak na przykład Asklepios lub Hygieja, na rewersach monet emitowanych w tym ośrodku w latach rządów Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa, a także Galliena, dostrzegać refleks poszukiwań boskiej opieki w konkretnej sytuacji zagrożenia zarazą¹⁵.

W mennicy w Serdice, działającej jako cesarski ośrodek prowincjonalny, także często wykorzystywano wątki religijne. Wypuszczono w niej monety w imieniu cesarzy Aureliana, Tacyta, Florusa i Probusa. Również ich wyobrażenia przesiąknięte są motywami religijnymi. Pojawia się wszak skromniejsza niż uprzednio liczba bóstw. Sylwetki ich ilustrują monety o hasłach zawierających ich nazwania, ale także napisy narracyjne, które dotyczą idei oraz wartości związanych z cesarzem jako takim i z państwem rzymskim.

Najbarwniejsze są motywy religijne w mennictwie Aureliana. Chronologiczne ujęcie ich przedstawień na monetach kolejnych emisji z Serdiki wiedzie od tych, w których kilka bóstw zajmowało równorzędną pozycję, do tych, w których ich układ staje się hierarchiczny. Widoczna jest w tym procesie stale wzmacniana rola Słońca Niezwycięzonego. Najpierw ustępował rangą Eskulapowi i zwłaszcza Jowiszowi, potem awansował i dzielił się pozycją uprzywilejowaną z Jowiszem, w końcu zyskał prymat w wyobrażeniach monetarnych¹⁶. To wyniesienie odwierciedla szczególnie w treści emisja, która w najpełniejszej postaci ilustruje pojmowanie jego miejsca oraz znaczenia w polityce i ideologii Aureliana. Emisja ta obejmuje kilka typów monet, między innymi: *Iovi conservatori*, *Oriens Augusti*, *Soli Invicto*, *virtus Augusti*, *Apollini conservatori Augusti*, ale treści ich wszystkich scala idea supremacji Słońca Niezwycięzonego.

¹⁵ Zob. Mušmov 1926, nr 12, 15–16, 505, 528. Szerzej odzwierciedlenie problemu w treściach monet por. Idoate 2002, 24–33. Ożywianie się kultów religijnych w związku z zarazą por. np. Beaujeu 1955, 340–342, 365; Lane Fox 1997, 243–246. W kwestii kultu Asklepiosa-Eskulapa na ziemiach naddunajskich Cesarstwa Rzymskiego zob. Musiał 1992, 83–91.

¹⁶ Wniosek na podstawie przeprowadzonych analiz, Kluczek 2002, 199–201; eadem 2006, 112–117, 131; zob. też Estiot 1988, 458–459; Gysen 1995a, 30 oraz propozycje sekwencji chronologicznej emisji Aureliana, Estiot 2004, 389–409.

Jego postać obecna jest w ikonografii zawsze, niekiedy w parze z cesarzem, Jowiszem, Marsem (*Virtus*) lub Herkulesem, zawsze však *Sol Invictus* występuje jako zwierzchnik wobec swych partnerów¹⁷. Równocześnie w tej samej mennicy powstały dopełniające tę myśl o jego suwerenności medaliony, które na rewersach głosiły temat *Sol dominus imperii Romani*, na awersach zaś – *Aurelianus Augustus Conservatori*¹⁸. Kontynuacją i elementem dalszego rozwoju tej koncepcji wydają się treści monet, które określają cesarza mianem *deus et dominus (natus)*¹⁹. W owych wskazanych motywach religijnych na monetach Aureliana odnaleźć więc można w formie najbardziej spójnej i pełnej prezentację myśli politycznej, w której dostrzegać można odpowiedź na dotyczący skali całego państwa problem kryzysu władzy imperialnej. Oparcie rządów na wsparciu Słońca Niezwycięzonego, które od czasu podjęcia wojny z władcami Palmyry patronowało osiągnięciom militarnym i politycznym cesarza, dając w nich symboliczną manifestację swej mocy, awansowanie go na najwyższe miejsce w panteonie bóstw rzymskich, oparcie podstaw ideologicznych władzy na idei boskiego wyboru i sankcji, a także zdefiniowanie wprost tkwiącego w cesarzu pierwiastka boskiego stanowią kolejne elementy koncepcji zmierzającej w praktycznym wymiarze do wydzwignięcia z upadku prestiżu i autorytetu cesarskiego i przywrócenia im właściwej rangi. Stymulująca do lansowania takich treści mogła być obecność w Serdice cesarza *in persona*, bezpośrednio zainteresowanego w rozpowszechnianiu przekonania, że mocno wspierają go bogowie i nominują do władania. Już tylko kontynuacją tych zamierzeń będzie idea religijno-polityczna przebijająca się z treści monet Probusa, wypuszczonych w Serdice, za jego rządów mennica cesarska przeżywa bowiem swój krótki renesans (ale również epilog), związany zapewne z pobylem cesarza w mieście w czasie jego przemarszów wojennych przez ziemie naddunajskie²⁰. Po krótkim okresie rządów Tacyta i Floriana, mało interesujących pod względem zamieszczania motywów religijnych na produktach z mennicy w Serdiki, odżywają na monetach Probusa ekspresyjne pomysły, których sensem jest wydzwignięcie władcy rzymskiego w sferę boską; określony jest jako *deus et dominus*²¹. Poza pojedynczymi aluzja-

¹⁷ Por. Mušmov 1926, nr 605, 650–651, 660–665; RIC V/1 *Aurel.*, nr 243, 274–275, 278–279, 281, 283, 308, 310–318; Göbl 1993, nr 217, 252–253, 255, 258. Zob. Manns 1939, 56; Estiot 2004, 100–102 i 397–399.

¹⁸ RIC V/1 *Aurel.*, nr 319–322; Göbl 1993, nr 151 (monety przypisane mennicy w Rzymie); zob. też Manns 1939, 45; Estiot 2004, 399.

¹⁹ RIC V/1 *Aurel.*, nr 305–306; Göbl 1993, nr 260–261. Zob. pomysły interpretacji monet Wiesława Kaczanowicza (Kaczanowicz 1990, 87–88) i Tadeusza Kotuli (Kotula 2006, 131–133).

²⁰ Gysen 1995, 140, 142, pobyt cesarza w Serdice datuje na 277 i 279/280 r. Por. ogólnie Duval 1997, 134, o ważności istnienia mennicy dla lokalizacji siedziby cesarskiej.

²¹ RIC V/2 *Pr.*, nr 841, 885. Por. Kaczanowicz 1990, 105–106.

mi do Marsa i Jowisza, powrócono też przede wszystkim do promowania Słońca Niezwycięzonego, które zyskuje miano *comes Augusti*²².

Wyobrażenia monet z Serdiki, traktowane sumarycznie, są przesiąknięte motywami religijnymi, te są liczne i różnorodne. Program nimi lansowany w dwóch fazach aktywności mennicy jako ośrodka autonomicznego i cesarskiego ukazuje duże odmienności. Uwaga ta wypływa przede wszystkim z prostego porównania liczby bóstw ukazywanych w mennictwie. W dobie istnienia mennicy autonomicznej przywołano pokazną ich liczbę, jednak, w ujęciu generalnym, obraz propozycji programowych wyłaniający się z wyobrażeń monetarnych jest dosyć rozmyty. W dobie zaś istnienia mennicy imperialnej na pieniądzu cesarskim liczba bóstw uległa zdecydowanemu pomniejszeniu, ale treści monetarne zyskały jednak wyrazistości idei przewodnich, motywy religijne przywołane były jako element szerszego programu politycznego władcy rzymskiego i spełnić miały taką polityczną rolę.

Wyobrażenia monet autonomicznych, zawierające motywy religijne, nie ujawniają jasno i wyraźnie aspektów życia religijnego społeczności lokalnej. Barwność tematyczna tych przedstawień nie jest wszak wystarczającym dowodem, iż wyobrażenia, które je zawierały, odnosiły się do wszystkich przedmiotów kultu religijnego czczonych na terytorium, którego centrum stanowiła Serdika. Jakkolwiek by nie przedstawiał się rzeczywisty panteon czczonych tu bóstw, to owo różnobarwne spektrum motywów religijnych na monetach autonomicznych jest nie tyle okolicznościową manifestacją uczuć religijnych mieszkańców, ile jest prawdopodobnie inicjatywą i efektem reagowania władz miejscowych na wydarzenia zachodzące na tym obszarze i przede wszystkim uwzględniania szeroko pojmowanego klimatu życia religijnego. Na przestrzeni całego rozległego przedziału chronologicznego tu uwzględnianego, trudno jednak odnaleźć bóstwa wiodące w życiu religijnym społeczności lokalnej.

W bardzo ograniczonym kadrze przedstawienia na autonomicznych monetach z Serdiki odzwierciedlają tzw. prowincjonalizmy. Pojęciem tym określić można w tym przypadku koegzystujące dwa różne fenomeny, które nabrały aktualności zwłaszcza w ciągu III w., a których wspólnym mianownikiem są odwołania do „świata lokalnego”. Z jednej strony zaliczamy tu „odrodzenie” dawnej, rdzennej kultury, przejawiające się funkcjonowaniem rodzimych motywów równoległe obok tradycyjnych elementów grecko-rzymskiej kultury²³, z drugiej zaś – zjawisko charakteryzujące się dostrzeżeniem w propagandzie ważności niektórych geograficznych części budujących Cesarstwo Rzymskie. „Odrodzenie” tradycji miejscowych, jak też wyeksponowanie konkretnych terytoriów niejednokrotnie

²² RIC V/2 Pr., nr 829, 835.

²³ Charakterystyka problemu, dalsza literatura zob. Kotuła 1992, 135–139.

interpretuje się przez pryzmat politycznych przekształceń w strukturze państwa w III w. Wyrażały się one na przykład w funkcjonowaniu peryferyjnych ośrodków władzy, związanych z uzurpacjami purpury imperialnej, w tworzeniu lokalnych centrów dla przedstawicieli rodziny cesarskiej, a także, ogólnie, w awansie politycznym prowincji, w których stacjonowały oddziały wojskowe. Przy czym, w przekonaniu powszechnym, *Imperium Romanum* pozostawało jednością, której nie przeczyło istnienie konkurencyjnych obok Rzymu ośrodków władzy imperialnej. Siła i popularność rodzimych pierwiastków, a także zapewne względy polityki i, – szerzej – wydarzenia polityczne sprawiały jednak, że nawiązania do nich przedostawały się także do treści propagowanych w mennictwie. Wyobrażenia monet mogły zawierać – i wyodrębnić w ten sposób – nazwę albo przedstawienie personifikowanej danej „prowincji”, miasta, bóstwa lokalnego. Tak zwłaszcza w produktach cesarskich mennic prowincjonalnych w Kolonii i Lugdunum pewne motywy religijne eksponują kultury miejscowe, na przykład *Hercules Deuosiensis*, *Hercules Magusanus*, *Dea Segetia*, *Deus Volkanus*. Badacze, podejmujący analizę takich wyobrażeń, chętnie obecność owego nurtu sytuują w płaszczyźnie politycznej²⁴. Widzą w tych nawiązaniach miejscową inicjatywę albo moderowany przez władze państwowe sygnał dostrzeżenia problemu funkcjonowania i hierarchii prowincji w życiu całego państwa oraz kwestii jedności państwa przy zachowaniu jednocześnie jego różnorodności, na wzór poświadczonej w najpełniejszej formie propagandy numizmatycznej Hadriana jeszcze w II w. Istotne jest przy tym, iż spostrzeżenia poczynione odnośnie do „prowincjonalizmów” dotyczą III w., w przypadku mennicy w Lugdunum – okresu rządów Postumusa²⁵, a w przypadku mennicy w Kolonii – okresu współrządów Waleriana I i Galliena²⁶. Również przeprowadzona już analiza treści emisji monetarnych Galliena z kolejnych ośrodków mennicznych w Viminacium oraz w Siscii i Sirmium przekonuje, iż waga polityczna, jakiej nabrały ziemie leżące w szerokim pasie nad Dunajem, zyskała odpowiednie odzwierciedlenie w mennictwie cesarskim przez wyeksponowanie ich ważności stosownymi napisami i ikonografią²⁷.

Podkreślmy raz jeszcze, że uwagi powyższe odnośnie do treści monet z Kolonii Lugdunum i Viminacium są formułowane na kanwie analizy emisji imperialnych, czyli tych, w których wyobrażeniach z natury rzeczy mniej niż w mennictwie autonomicznym było cech indywidualnych wiązanych z regionem. Tym

²⁴ Turcan 1983, 71–87; Christol 1985, 79–99; także Nony 1980, 60–70; Kaczanowicz 1990, 73–75.

²⁵ RIC V/2 *Post.*, nr 20–22, 64–66, 68, 98–99, 130–134, 137, 139–140, 200–202, 247, 343. Por. Jaczynowska 1981, 654–655; Jaczynowska 1987, 179–181.

²⁶ RIC V/1 *Val.*, nr 1, 5; RIC V/1 *Val. II*, nr 2; RIC V/1 *Salonina JR of Gall.*, nr 1, 5.

²⁷ Zob. np. RIC V/1 *Gall.*, SR, nr 582; por. Kluczek 2004, 411–420.

bardziej uderzająca jest, skonstrastowana z tymi niekonwencjonalnymi i efektownymi regionalnymi nawiązaniem w mennictwie cesarskim, bardzo skromna – pokazane jest wszak bóstwo rzeki²⁸ – obecność „prowincjonalizmów” w równoległym mennictwie autonomicznym z Serdiki oraz w ogóle enigmatyczny program głoszony w tym czasie na monetach autonomicznych Galliena z tego ośrodka. Tego braku wyrazistości wyobrażeń monetarnych bynajmniej nie wyjaśnia dostatecznie fakt, iż za rządów tego władcy mennica autonomiczna w Serdice przeżywała ostatni etap aktywności i ostatecznie zakończyła swą pracę. Likwidacji mennictwa autonomicznego towarzyszyły i je wywoływały między innymi najazdy zewnętrznych ludów na ziemię *Imperium Romanum*²⁹. W danym przypadku były to rajdy Gotów, ci w połowie stulecia kilkakrotnie z powodzeniem wtargnęli w głąb Cesarstwa, nękać także ziemie Tracji i jej mieszkańców. Wobec takich niepomysłnych dla Rzymu okoliczności, tym bardziej frapujący jest brak w propagandzie monetarnej z ośrodka w Serdice poszukiwania silnego wsparcia religijnego dla odparcia akcji barbarzyńców i przewyciężenia ich negatywnych skutków. Rodzi się więc postulat rozszerzenia poszukiwań „prowincjonalizmów” i wyobrażeń nowatorskich, oryginalnych, modyfikowanych w zależności od wydarzeń na produkty także innych – obok Serdiki – ośrodków emitujących pieniąż autonomiczny, na przykład pobliskie Pataulia i Philippopolis, nieco odleglejsze Hadrianopolis, Perinthus i Byzantium. Przebadanie wyobrażeń monet autonomicznych powstałych w różnych mennicach mogłoby bowiem powyższe uwagi zweryfikować i ewentualnie naświetlić historię tego newralgicznego obszaru naddunajskiego nie tylko przez pryzmat wyobrażeń monet cesarskich, ale także – do momentu ich wybijania – przez pryzmat emisji autonomicznych. Byłoby to z pewnością uzupełnienie wniosków wyłaniających się z zestawień ilościowych skarbów monetarnych znajdujących na tych ziemiach, a zakopanych w III w.³⁰ Liczba tych znalezisk przekonuje niewątpliwie o atmosferze zagrożenia, lęku, może paniki, która towarzyszyć musiała ówczesnym wydarzeniom, niemniej jednak analiza typologiczna numizmatów powstałych w lokalnych ośrodkach mennicznych może uchwycić, przynajmniej w wąskim wycinku, reakcję starożytnych na zachodzące wydarzenia, pozostającą w sferze religijno-ideologicznej. Ten rezonans ponadto określić może ową płaszczyznę

²⁸ Mušmov 1926, nr 515.

²⁹ Maciej Salamon, William E. Metcalf wśród przyczyn upadku mennictwa autonomicznego wskazują: konkurencję pieniądza cesarskiego, upadek gospodarki towarowo-pieniężnej, ale także obce najazdy, mennice upadały na terenach, przez które przeszły najazdy gockie, perskie lub izauryjskie, Salamon 1970, 146–160; Metcalf 2002, 175–180. Por. też Schönert-Geiss 1968, 251–256. Po 260 r. monetę lokalną biło 37 ośrodków, por. Callu 1969, 15, przyp. 3, podczas gdy za rządów Septymianusa Sewera było ich 365, por. Kunisz 1976, 98.

³⁰ Zob. np. zestawienie, które daje Gerov 1977, 110–181.

„religijnego niepokoju” w wąskim wymiarze lokalnym, w mikroskali, ponieważ moneta autonomiczna wybijana była przez władze lokalne i przeznaczona do obsługi rynku miejscowego³¹, a i tematyka zamieszczanych na niej przedstawień pozostawała w kręgu problemów aktualnych bądź tradycyjnych na danym terenie.

Do miejscowego odbiorcy trafiały również produkty z istniejącej w Serdice w latach 70-tych III w. mennicy cesarskiej. Działalność jej nie była zbyt intensywna, serie monetarne tu powstające były krótkie i niezbyt obfite. Operując danymi szacunkowymi, uzyskanymi ze statystyki egzemplarzy monet w znaleziskach monetarnych rozmieszczonych w różnych prowincjach państwa rzymskiego, odnośnie do udziału w ich masie monet z Serdiki i geograficznej ich cyrkulacji przyjąć można, że wśród istniejących wówczas mennic cesarskich ośrodek ten był jednym z mniejszych i pełnił rolę pomocniczą. Większość wyprodukowanych w nim monet kursowała na pobliskim terytorium, tworzącym krąg o promieniu 100–200 km. Wytworzyła się pewna strefa bałkańska, w której udział pieniądza cesarskiego z Serdiki był stosunkowo wysoki³². Pieniądz ten trafiał więc przede wszystkim do użytkownika lokalnego. Do niego w efekcie przemawiały, czy mogły przemawiać, przedstawione wyżej motywy religijne umieszczane na monetach cesarskich. Łącząc to z podkreśloną wyżej wagą polityczną owych wyobrażeń i z faktem, że najbardziej doniosłe z nich podejmowane były wyłącznie w tym jednym – wybranym – ośrodku menniczym, można ocenić, że to Serdika stała się centrum, w którym podjęto głoszenie interesującego programu reformatorskiego, były to treści religijne unikatowe w skali całego mennictwa imperialnego. Wydaje się, że także „warunki miejscowe” mogły być katalizatorem ich zaistnienia. Innowacyjność i niekwestionowana śmiałość conceptu religijno-politycznego, lansowanego za pośrednictwem monet z Serdiki,

³¹ Zob. Kunisz 1992, 112–117. Także Bursche 1984, 239–241.

³² Mennica w Serdice wypuściła ok. 7–8% masy monetarnej emitowanej w latach 70-tych III w. Pod względem geograficznego rozprzestrzenienia produktów tworzyła „parę” z mennicą w Kyzikos. Odnośnie do najlepiej rozpoznanego mennictwa Aureliana stwierdzić można, iż ok. 60% egzemplarzy jego monet z Serdiki, znanych z 24 skarbow monetarnych, gromadzą w rejonie naddunajskim znaleziska: Sirmium, Simanovci, Pleven, Svetozarevo, „skarby bałkański”, Rjażevo, oraz na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej – Troja, Çanakkale. Do podobnego wniosku o koncentracji produktów z Serdiki na pobliskich terytoriach wiodą też dane procentowe dotyczące statystyki zawartości poszczególnych znalezisk, np. w skarbie Troja 27,8% egzemplarzy stanowią numizmaty z Serdiki. Dla „skarbu bałkańskiego” ich udział w całym skarbie wynosi 19,8%; odpowiednio Pleven – 15,9%, Svetozarevo – 14,8%. Dane na podstawie Gysen 2000, 28, przyp. 21; Estiot 2004, s. 50–53. Dawne opracowania znalezisk niekiedy podawały niewłaściwą atrybucję monet do mennic, Sylviane Estiot w tym kontekście zwraca uwagę na zaniżone wartości liczbowe dla mennicy z Serdiki, *ibid.*, 52, przyp. 231.

znaleźć mogą wy tłumaczenie w wyostrzonej na ziemiach nowej Dacji optyce postrzegania problemów ogólnopaństwowych i szukania recepty na ich rozwiązanie w sferze religijnej.

Bibliografia

- Beaujeu 1955: J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire. I: La politique religieuse des Antonins (96–192)*, Paris 1955.
- Blanchet 1936: A. Blanchet, *Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques*, *Revue Numismatique*, 39, 1936, 1–70.
- Božkova 1977: B. Božkova, *Monetarnicata v Serdika prez vtorata polovina na III–IV vek*, *Numizmatika*, 12, 1977, 3–9.
- Božkova 1999: B. Božkova, *Depiction of the emperor in the iconography of the Serdica coinage*, *Macedonian Numismatical Journal*, 3, 1999, 51–57.
- Bursche 1984: A. Bursche, *Emisje autonomiczne Mezji i Tracji oraz ich rozpowszechnienie w Europie środkowo-wschodniej*, *Balcanica Posnaniensia*, 1, 1984, 235–244.
- Callu 1969: J.-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris 1969.
- Cappelli 1979: R. Capelli, *Un estroso incisore nella zecca di Serdica sotto il regno di Aureliano*, *Memoire dell'Accademia Italiana di studi filatelici e numismatici I/II*, 1979, 15–18.
- Christol 1985: M. Christol, *Réflexions sur le provincialisme gallo-romain*, [w:] *Centralismo y decentralización. Modelos y procesos históricos en Francia y en España*, Madrid 1985, 79–99.
- Condurachi 1960: E. Condurachi, *L'activité des ateliers monétaires de la région danubienne, source de l'histoire romaine*, [w:] *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Göteborg, Stockholm, Uppsala 1960, 77–78.
- Danov 1979: C. M. Danov, *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutenden Städte Thrakiens von Alexander de Grosse bis Justinian*, ANRW, II, 7/1, 1979, 245–267.
- Demougeot 1969: E. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasions barbares. I: Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien*, Paris 1969.
- Duval 1997: N. Duval, *Les résidences impériales: leur rapport avec les problèmes de légitimité, les partages de l'Empire et la chronologie des combinaisons dynastiques*, [w:] *Usurpationen in der Spätantike*, red. F. Paschoud, J. Szidat, Stuttgart 1997, 127–154.
- Estiot 1988: S. Estiot, *Gallien et Aurélien: deux antoniniens inédits*, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 43, 1988, 457–459.

- Estiot 2004: S. Estiot, *Monnaies de l'Empire romain: XII,1. D'Aurélien à Florian (270–276)*, Paris 2004.
- Gerov 1977: B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im lichte der Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jahrhundert (101–284)*, ANRW, II, 6, 1977, 110–181.
- Göbl 1993: R. Göbl, *Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270/275)*, Wien 1993.
- Gočeva, Oppermann 1979–1984: Z. Gočeva, M. Oppermann, *Corpus cultus Equitis Thracii I–II*, Leiden 1979–1984.
- Gysen 1995: Ph. Gysen, *Reconstitution par les monnaies du parcours impérial de Probus*, Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois, 107, 1995, 137–151.
- Gysen 1995a: Ph. Gysen, *Antoniniens d'Aurélien manquant au répertoire de R. Göbl*, Cercle d'études numismatiques, Bulletin, 32, 1995, 25–31.
- Gysen 2000: Ph. Gysen, *Nouvelles données concernant l'atelier de Serdica sous le règne de Probus*, Revue Belge de Numismatique et de la Sigillographie, 146, 2000, 15–29.
- Idoate 2002: V. M. Idoate, *Epidemias de peste y monedas en el alto imperio romano*, Gaceta Numismatica, 147, 2002, 23–33.
- Jaczynowska 1981: M. Jaczynowska, *Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire*, ANRW, II 17/2, 1981, 631–661.
- Jaczynowska 1987: M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987.
- Kaczanowicz 1990: W. Kaczanowicz, *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235–284 n.e.*, Katowice 1990.
- Kluczek 2002: A. A. Kluczek, *Pierwsza emisja monet imperialnych Aureliana z mennicy w Serdycie i jej propagandowe aspekty*, [w:] *Res Historica*, z. 14, *Graecorum et Romanorum memoria II*, red. L. Morawiecki, Lublin 2002, 193–205.
- Kluczek 2004: A. A. Kluczek, *Wizerunek cesarza Galliena w świetle jego propagandy na ziemiach naddunajskich Imperium Rzymskiego (253–268)*, [w:] *Ideologia i propaganda w starożytności*, red. L. Morawiecki, P. Berdowski, Rzeszów 2004, 409–423.
- Kluczek 2006: A. A. Kluczek, *Studia nad propagandą polityczną w Cesarstwie Rzymskim II–III w.*, Toruń 2006.
- Kolendo 1994: J. Kolendo, *Aneksja Tracji za cesarza Klaudiusza*, [w:] *Studia Moesiaca*, red. L. Mrozewicz, K. Iłski, Poznań 1994, 87–100.
- Kotula 1992: T. Kotula, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992.
- Kotula 2006: T. Kotula, *Aurelianus i Zenobia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
- Kunisz 1976: A. Kunisz, *Rola pieniądza proveniencji prowincjonalnej w systemie monetarnym Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] *Prowincje rzymskie i ich znaczenie w ramach Imperium*, red. M. Jaczynowska, J. Wolski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, 87–103.

- Kunisz 1992: A. Kunisz, *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II wieku n.e.*, Katowice 1992.
- Lane Fox 1997: R. Lane Fox, *Paiens et chrétiens, La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au concile de Nicée*, Paris 1997.
- Manns 1939: F. Manns, *Münzkundliche und historische Untersuchungen über die Zeit der Illyrerkaiser. Aurelianus*, Würzburg 1939.
- Metcalf 2002: W. E. Metcalf, *The End of Antioch's Silver Coinage*, [w:] *Les monnayages syriens. Quel apport pour l'histoire du Proche-Orient hellénistique et romain?*, red. Ch. Augé, Fr. Duyrat, Beyrouth 2002, 175–180.
- Mrozewicz 2002: L. Mrozewicz, *Prowincje naddunajskie w polityce cesarza Klaudiusza*, [w:] *Res Historica*, z. 14, *Graecorum et Romanorum memoria II*, red. L. Morawiecki, Lublin 2002, 145–161.
- Musiał 1992: D. Musiał, *Le développement du culte d'Esculape au monde romain*, Toruń 1992.
- Mušmov 1926: N. A. Mušmov, *Monetite i monetarnicite na Serdika*, Sofija 1926.
- Mušmov 1929: N. A. Mušmov, *Monnaies inédites de Moesie et de Thrace*, *Revue Numismatique*, 32, 1929, 153–157.
- Nony 1980: D. Nony, *Gallien à Cologne, Une propagande provincialiste*, *Revue des Etudes Anciennes*, 82, 1980, 60–70.
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*, red. H. Mattingly, E. A. Sydenham, P. H. Webb, London 1968.
- Ruzicka 1915: L. Ruzicka, *Die Münzen von Serdica*, *Numismatische Zeitschrift*, 48, 1915, 1–82.
- Salamon 1970: M. Salamon, *Przyczyny zaniku mennic miejskich w Azji Mniejszej w II pol. III w. n.e.*, *Wiadomości Numizmatyczne*, 14, 1970, 146–162.
- Schönert-Geiss 1967: E. Schönert-Geiss, *Zur Geschichte Thrakiens anhand von griechischen Münzbildern aus der römischen Kaiserzeit*, *Klio*, 49, 1967, 217–264.
- Schönert-Geiss 1968: E. Schönert-Geiss, *Das Ende der Provinzialprägung in Thrakien und Mösien*, *Klio*, 50, 1968, 251–256.
- Turkan 1983: R. Turkan, *Signification politique et sociale d'une série monétaire*, [w:] *La patrie gauloise d'Agrippa au VIe siècle*, Lyon 1983, 71–87.
- Velkov 1977: V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam 1977.
- Velkov 1980: V. Velkov, *Zur Geschichte der Stadt Serdica (Sofia) vom IV.–IX. Jhdt.*, [w:] V. Velkov, *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies*, Amsterdam 1980, 237–244.
- Wilkes 1998: J. Wilkes, *Les provinces danubiennes*, [w:] *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.)*. T. 2: *Approches régionales du Haut-Empire romain*, C. Lepeley (dir.), Paris 1998, 231–297.
- Wolski 1984: J. Wolski, *Rola Tracji w okresie wczesnego cesarstwa*, *Balkanica Posnaniensia*, 1, 1984, 103–108.